

Опалюк Т. Уявлення про майбутню сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Освіта. Інноватика. Практика*, 2023. Том 11, № 6. С. 22-26. DOI: 10.31110/2616-650X-vol11i6-003

Opaliuk T. Uviavlenia pro maibutniu simiu u pidlitkiv z intelektualnymy porushenniamy [Notions regarding future family among adolescents with intellectual disabilities]. *Osvita. Innovatyka. Praktyka – Education. Innovation. Practice*, 2023. Vol. 11, No 6. S. 22-26. DOI: 10.31110/2616-650X-vol11i6-003

УДК 316.6-056.313-053.6:[159.954:316.36

DOI: 10.31110/2616-650X-vol11i6-003

Тетяна ОПАЛЮК

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-1704-4184>
 pidgorna87@ukr.net

УЯВЛЕННЯ ПРО МАЙБУТНЮ СІМ'Ю У ПІДЛІТКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей уявлень підлітків з інтелектуальними порушеннями про сімейно-шлюбні відносини та майбутню сім'ю. Дослідження показали, що уявлення про майбутню сім'ю загалом позначаються на успішності розв'язання окремих проблем у сім'ї, зокрема конфліктних, формуванні реальних соціально-шлюбних відносин. Визначено, що уявлення про майбутню сім'ю – це узагальнений комплекс уявно відтворених образів, який відображає характерні ознаки майбутньої сім'ї, потенційних чоловіка чи дружину та дітей, характер взаємовідносин із ними, особливості організації сімейного життя. З'ясовано, що однією із основних функцій закладів освіти є підготовка молоді до різних сфер самостійного життя, у тому числі сімейного. Дослідження сучасних науковців свідчить про необхідність здійснення спеціальних заходів і залучення фахівців до цілеспрямованого формування уявлення про майбутню сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. Аналіз отриманих даних показав, що осягнення значення і змісту даного поняття у підлітків з інтелектуальними порушеннями характеризується конкретністю, одноманітністю та стислістю, що пояснюється, по-перше, порушеннями інтелектуального розвитку, насамперед, недорозвиненням мисленневих операцій. По-друге, складнощі із наданням ґрунтовного визначення поняття пояснюються низьким словниковим запасом підлітків із інтелектуальними порушеннями, адже розгорнуті висловлювання в їхньому активному словнику, як правило, відсутні. По-третє, внаслідок свого віку та відсутності певного життєвого досвіду підлітки з інтелектуальними порушеннями не можуть надати розширену характеристику поняття «сім'я». І, по-четверте, важливою причиною, на нашу думку, є відсутність системи корекційно-розвивальної роботи з підготовки підлітків означеної категорії до майбутнього сімейного життя.

Ключові слова: підлітки; інтелектуальне порушення; уявлення про сім'ю; сімейно-шлюбні відносини; підготовка до самостійного сімейного життя.

Tetiana OPALIUK

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-1704-4184>
 pidgorna87@ukr.net

NOTIONS REGARDING FUTURE FAMILY AMONG ADOLESCENTS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

Abstract. This article delves into the examination of the peculiarities surrounding the notions of family and marital relations as well as the prospective family perceptions held by adolescents with intellectual disabilities. Research findings indicate that perceptions of the future family significantly impact the successful resolution of individual familial issues, particularly conflicts, and the development of real social and marital relations. It is determined that notions about the future family encompass a comprehensive array of imaginatively reconstituted images that reflect characteristic attributes of the future family, potential spouses, and children, as well as the nature of interpersonal dynamics and distinctive features of familial life organization. It is established that one of the fundamental functions of educational institutions is to equip the youth with the necessary competencies for various facets of independent living, encompassing familial contexts. Contemporary scholarly investigations underscore the imperative of implementing specialized interventions and enlisting experts to systematically cultivate future family conceptualizations within adolescents afflicted by intellectual disabilities. Through an analysis of acquired data, it becomes evident that the comprehension of the significance and substance of this concept among adolescents with intellectual disabilities is characterized by specificity, uniformity, and conciseness. These can be attributed, firstly, to the disruptions in cognitive development, primarily attributed to deficiencies in cognitive operations. Secondly, the difficulties encountered in providing comprehensive definitions are linked to the limited lexical repertoire of adolescents with intellectual disabilities, as their active vocabulary typically lacks elaborated expressions. Thirdly, owing to their age and a lack of substantial life experiences, adolescents with intellectual disabilities are constrained from affording an expansive characterization of the concept of "family." Lastly, in our perspective, a significant contributory factor lies in the absence of a comprehensive corrective and developmental framework geared towards preparing adolescents within this category for future familial life.

Key words: adolescents; intellectual disability; family perceptions; family-marital relations; preparation for independent family life.

Постановка проблеми. Серед усіх вад здоров'я людини інтелектуальні порушення є одним з найпоширеніших. У світі нараховується більше 300 млн. людей з означеним захворюванням. Цей показник достатній, щоб вважати актуальним дослідження проблеми розуміння уявлення про майбутню сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями як необхідної умови інклюзії до активного життя людей з особливими освітніми потребами. Однією із основних функцій закладів освіти є підготовка молоді до різних сфер самостійного життя, у тому числі сімейного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фахівці, які займаються вивченням означеної категорії дітей, визначають інтелектуальні порушення не як хворобу, а як стан психічного недорозвитку, який характеризується різноманітними ознаками як у клінічній картині, так і в комплексному виявленні фізичних, інтелектуальних, емоційних та вольових якостей (І. Єременко, В. Левицький, В. Лубовський, С. Миронова, М. Матвєєва, М. Певзнер, В. Синьов, О. Хохліна та ін.). У зв'язку з цим проблема усвідомлення необхідності формування уявлення про майбутню сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями є однією із найбільш складних у спеціальній психології. Це підтверджується численними дослідженнями (С. Віннікова, О. Гришко, С. Миронова, М. Матвєєва, В. Синьов та ін.) і свідчить про необхідність здійснення спеціальних заходів і залучення фахівців до цілеспрямованого формування уявлення про майбутню сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями.

В Україні триває процес переосмислення змісту спеціальної освіти під впливом ціннісних орієнтацій суспільства й держави, розуміння прав людини та дитини (В. Бондар, І. Дмитрієва, С. Миронова, В. Синьов, А. Шевцов, М. Шеремет, Д. Шульженко, Л. Фомічова та ін.).

Мета дослідження. Дослідити особливості уявлень підлітків з інтелектуальними порушеннями про сімейно-шлюбні відносини та майбутню сім'ю.

Методи дослідження. У нашому дослідженні ми використовували теоретичні та емпіричні методи, а саме: аналіз наукової літератури з досліджуваної проблематики з метою виявлення стану вивчення проблеми в сучасній загальній і спеціальній психології та педагогіці; аналіз та узагальнення отриманих результатів дослідження; педагогічні та психологічні спостереження, дослідницькі бесіди, вивчення документації та результатів діяльності, анкетування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний розвиток спеціальної освіти в Україні актуалізує проблему готовності педагогічних працівників до формування в учнів соціальної та громадянської компетентностей. Відповідно, одним із основних завдань спеціального закладу освіти є підготовка учнів до самостійного сімейного життя та формування комплексу необхідних для цього уявлень. Вплив батьків зазвичай є домінуючим, проте підлітки з інтелектуальними порушеннями, зокрема, ті, які навчаються в закладах інтернатного типу, більшу частину свого часу перебувають в оточенні педагогічного персоналу, через що сімейний вплив зводиться до мінімуму. Водночас інтелектуальне порушення заважає учням повноцінно осмислити глибину родинних взаємостосунків, передумови їх формування й перспективи розвитку [1].

У науковому дослідженні Михальської С. представлено результати дослідження поглядів майбутніх спеціальних педагогів на проблему підготовки учнів з інтелектуальними порушеннями до самостійного сімейного життя та народження дітей. Розглянуто окремі аспекти здійснення цієї підготовки, зокрема: формування уявлень про сім'ю, роль батьків та участь фахівців спеціальної освіти. Встановлено, що незважаючи на переважно позитивне ставлення та розуміння значення здійснення підготовки до самостійного сімейного життя учнів з інтелектуальними порушеннями, у здобувачів вищої освіти бракує знань про методичні аспекти реалізації цього напрямку роботи [5].

У дисертаційному дослідженні Демидової Тетяни «Особливості формування уявлень про майбутню сім'ю у старшокласників» наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення проблеми формування уявлень про майбутню сім'ю у старшокласників, що полягає в розширенні і уточненні поняття «уявлення про сім'ю», визначенні особливостей прояву його компонентів у старшокласників, а також розробці критеріїв діагностування змін у сформованості цього утворення, обґрунтуванні ідентифікації як провідного механізму процесу формування уявлень про майбутню сім'ю у старшокласників, створенні й апробації системи роботи, спрямованої на розвиток та розширення уявлень про майбутню сім'ю [3].

Демидова Т. зазначає, що сім'я є одним з найважливіших соціальних інститутів, що вимагає постійного наукового вивчення. Це допомагає, по - перше, мати уявлення про реально існуючий стан внутрішньосімейного життя і його зовнішні зв'язки, по - друге, прогнозувати його розвиток, надавати необхідну допомогу, координувати його взаємодію з іншими соціальними структурами держави. Нова сучасна ситуація неминуче позначається і на сучасній сім'ї. Більшу частину свого життя людина росте і виховується в родині, спостерігає за поведінкою своїх батьків. Яким буде сімейне життя в майбутньому у багатьох випадках залежить, від уявлень, які склалися про сім'ю у дитячі і юнацькі роки до моменту створення своєї власної сім'ї. Молодих людей неможливо вважати підготовленими до шлюбу, якщо в них не сформовані чіткі уявлення про те, для чого вони одружуються, чого чекають від майбутньої сім'ї, які сімейні відносини хотіли б побудувати, які обов'язки покладає на них шлюб. [3].

Наше дослідження особливостей знань про сімейно-шлюбні відносини та уявлень про власну майбутню сім'ю у учнів старших класів з порушеннями інтелекту Перегінського ліцею №1 Перегінської селищної ради, Перегінського ліцею №2 Перегінської селищної ради в смт. Перегінське, Рожнятівського району, Івано-Франківської області, Комунальної установи «Інклюзивно-ресурсний центр» Перегінської селищної ради Калуського району Івано-Франківської області, Комунальної

установи «Інклюзивно-ресурсний центр» Рожнятівської селищної ради Івано-Франківської області передбачало вивчення розуміння підлітками поняття «сім'я». У дослідженні взяли участь 45 хлопців і дівчат підліткового віку з інтелектуальними порушеннями. В енциклопедичному соціологічному словнику дослідники зазначають, що «сім'я – це суспільний механізм відтворення людини, відносини між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, заснована на цих відносинах мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою».

Аналіз отриманих даних дослідження показав, що розуміння значення і змісту даного поняття у підлітків з інтелектуальними порушеннями, характеризується конкретністю, одноманітністю та стислістю, що пояснюється, по-перше, порушеннями інтелектуального розвитку, насамперед, недорозвиненням мисленнєвих операцій. По-друге, складнощі із наданням ґрунтовного визначення поняття пояснюються низьким словниковим запасом підлітків із вадами розумового розвитку, адже розгорнуті висловлювання в їхньому активному словнику, як правило, відсутні. По-третє, внаслідок свого віку та відсутності певного життєвого досвіду розумово відсталі учні не можуть надати розширену характеристику поняття «сім'я». І, по-четверте, важливою причиною, на нашу думку, є відсутність системи корекційно-розвивальної роботи з підготовки розумово відсталих учнів до майбутнього сімейного життя.

Підліткам з інтелектуальними порушеннями було задане питання «Що таке сім'я? Як Ви розумієте це поняття?» Були отримані такі відповіді:

Олена, 13 років: «Сім'я – це папа, мама, дідусі, бабусі».

Ілля, 13 років: «Сім'я – це одружуються, народжують дітей і їх виховують».

Микола, 14 років: «Сім'я – це коли всі рідні разом».

Костя, 15 років: «Сім'я – спільне життя».

Даша, 15 років: «Сім'я – це чоловік, дружина, діти, бабусі, дідусі, собаки та кішки».

Іванна, 16 років: «Сім'я – це коли рідні та близькі разом проводять час, допомагають один одному».

Уявлення підлітків про цілі створення сім'ї впливають на фундаментальну основу майбутнього сімейного життя, від якої залежить якість сімейно-шлюбних відносин.

Виходячи з отриманих даних, можна стверджувати, що підлітки з інтелектуальними порушеннями, як хлопці так і дівчата, найбільшу перевагу надають репродуктивній (хлопці – 72,2 %; дівчата – 83,7 %) та духовній (хлопці – 63,8 %; дівчата – 76,2 %) цілям шлюбу. Це свідчить про те, що головна мета створення сім'ї, на думку підлітків з інтелектуальними порушеннями, – це продовження роду та можливість бути постійно з коханою людиною. Також привабливою метою шлюбу для хлопців (38,8 %) і дівчат (39,5 %) є матеріальна сторона. Хлопці (11,1 %) більш, ніж дівчата (4,6 %) виділяють інтимні цілі. Учнями практично не визначаються такі цілі, як господарсько-побутові, культурні та психологічні.

Миронова С.П. метою статевого виховання вважає формування у дітей статевого самоусвідомлення і уявлень про ідеали жіночої та чоловічої поведінки; прищеплення їм правильних уявлень про здоров'я, розуміння фізіологічних, соціальних та етичних аспектів взаємин між юнаками та дівчатами; вироблення гігієнічних навичок; навичок спілкування з представниками іншої статі; розвиток вмінь виконання родинних ролей - подружніх, батьківських, сімейних[4].

Учні старших класів спеціальної школи вважають, що головні цілі створення сім'ї – це народження дітей, тобто репродуктивна ціль (хлопці – 85,7 %; дівчата – 86,2 %) і можливість кохати та бути коханими, тобто духовні цілі (хлопці – 76,1 %; дівчата – 78,4 %). Дівчата (45,4 %), більше за хлопців (33,3 %), надають перевагу матеріальним цілям, а хлопців (26,1 %), в свою чергу, більше ніж дівчат (15,6 %), приваблює інтимна сторона шлюбу. Такі цілі, як господарсько-побутові, культурні та психологічні старшокласники не вважають важливими для створення сім'ї.

Аналіз результатів дослідження уявлень підлітків з інтелектуальними порушеннями про цілі створення сім'ї свідчить про наступне: хлопці та дівчата не можуть розгорнуто обґрунтувати виділені ними цілі, їх відповіді однотипні, сповненні несуттєвими ознаками.

Наступним етапом нашого дослідження було вивчення уявлень підлітків з інтелектуальними порушеннями про те, якими вони бачать майбутнього чоловіка та дружину, а також якими вони уявляють себе в якості чоловіка та дружини. Для вирішення поставленого завдання в процесі анкетування підліткам були запропоновані наступні питання: «Якою повинна бути Ваша майбутня дружина? / Яким повинен бути Ваш майбутній чоловік?» та «Яким Ви будете чоловіком? / Якою Ви будете дружиною?».

Хлопці з інтелектуальними порушеннями уявляють, що їхні обраниці, у першу чергу, повинні бути гарними, розумними та хазяйновитими, також для них важливо, щоб дружина займалась вихованням дітей, була люблячою, стрункою та вміла смачно готувати.

Були і такі відповіді: «Щоб дружина не билася і не біла дітей» (Олег, 15 р.); «Я хочу, щоб моя жінка по-модному одягалася» (Олександр, 14 р.). Уявлення хлопців про те, якими вони будуть у майбутньому

чоловіками більш чіткі та розгорнуті. Себе вони уявляють розумними, сильними, хорошими, добрими, люблячими, турботливими, уважними, гарними, уважним до дітей, працьовитими.

Дівчата з інтелектуальними порушеннями уявляють, що їхні майбутні чоловіки будуть добрими, турботливими, працюючими, гарними, люблячими, спортивними. Себе ж дівчата в майбутній ролі дружини бачать гарними, добрими, турботливими, хазяйновитими, люблячими, розумними, щедрими. Також зустрічались поодинокі відповіді, наприклад: «У мого чоловіка буде шикарна машина» (Настя, 14 р.); «Щоб чоловік не пив алкоголь і не бився» (Олександра, 16 р.).

У результаті аналізу відповідей можна виділити наступні психологічні особливості уявлень про майбутню сім'ю: уявлення підлітків з інтелектуальними порушеннями бідні, недостатньо усвідомлені, несистематизовані та неузагальнені, у своїх відповідях підлітки відштовхуються від загально прийнятих образів чоловіка та дружини, при цьому відсутні індивідуальні думки з цього питання.

Сучасною науковицею Іваненко А. С. було розроблено психодіагностичну методику вивчення сформованості в розумово відсталих дітей підліткового віку уявлень про майбутню сім'ю; обґрунтовано психологічні підходи до виміру рівня їх сформованості, виокремлено дві групи критеріїв, показники за кожною з яких спрямовані на виявлення якості актуальних знань про сімейно-шлюбні стосунки й уявлень про власну майбутню сім'ю (показники: знання про функції сім'ї, про складові елементи щасливого сімейного життя, про основні цілі шлюбу; уявлення про розподіл лідерства в майбутній сім'ї, про розподіл обов'язків в сім'ї, про виховання дітей, про розв'язання конфліктних ситуацій, про склад майбутньої сім'ї, про майбутнього чоловіка чи дружину, про себе в якості майбутнього сім'янина) та своєрідність емоційно-ціннісного ставлення до майбутньої сім'ї й сім'ї батьків (показники: адекватність та усвідомленість оцінних суджень щодо сімейного життя та батьківської сім'ї; бажання створювати в майбутньому власну сім'ю, схожості з батьком чи матір'ю; ідентифікація сім'ї батьків із власною майбутньою сім'єю)[4].

Авторська методика Іваненко А. С. «Функції сучасної сім'ї» мала за мету – виявити наявність знань найбільш значущих функцій сім'ї, які пов'язані із задоволенням потреб сучасної родини. Методика складається з шістнадцяти тверджень. Учням необхідно було вказати погоджуються вони чи ні з наведеними судженнями. Обробка результатів здійснювалась за вісьма шкалами, кожна з яких відображає найбільш значущі функції сім'ї, що пов'язані із задоволенням потреб сучасної родини. За кожну відповідь «Так» учень отримував 1 бал, за відповідь «Ні» – 0 балів. Потім, підраховувався сумарний бал та визначався рівень знань найбільш значущих функцій сім'ї[4].

Психологи наголошують на тому, що у батьків, шлюб яких склався благополучно, дають дітям приклад того, як повинно будуватися спільне життя чоловіка і дружини. Погоджені дії батьків є найважливішою передумовою успішного формування уявлень про сім'ю.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, результати, отримані в ході нашого дослідження, показали, що знання про сімейно-шлюбні відносини та уявлення про власну майбутню сім'ю в підлітків з інтелектуальними порушеннями нестійкі, недостатньо чіткі та структуровані, носять неусвідомлений характер. В дітей спеціальної школи спостерігалася вкрай стиснена й нерозгорнута форма відповідей із перевагою інформації, що ґрунтується на несуттєвих ознаках. Слід зазначити, що значну роль у формуванні уявлень про майбутню сім'ю в хлопців і дівчат з інтелектуальними порушеннями відіграє соціальне середовище, у якому живе дитина. Неспроможність підлітків зазначеної категорії адекватно оцінити та проаналізувати якість отриманої ззовні інформації перешкоджає формуванню глибинних, об'єктивних та конструктивних уявлень про сімейне життя.

Таким чином, якість знань про сімейно-шлюбні відносини та уявлень про власну сім'ю в підлітків із інтелектуальними порушеннями безпосередньо впливає на рівень благополуччя їхнього майбутнього сімейного життя. Також, невід'ємною складовою щасливої родини є подібність та єдність уявлень чоловіка та дружини про сімейно-шлюбні відносини. Тому в процесі виховання майбутнього сім'янина у підлітків з інтелектуальними порушеннями необхідно формувати традиційні та конструктивні уявлення про сім'ю, як про форму спільного життя рідних людей, яке базується на взаємній любові, повазі, піклуванні та спільних інтересах.

Водночас, проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування в підлітків з інтелектуальними порушеннями уявлень про майбутню сім'ю. Подальша перспектива розробки цієї теми може полягати у вивченні особливостей уявлень про майбутнє сімейне життя в інших вікових періодах та розробленні інноваційних технологій формування зазначених уявлень в учнів з інтелектуальними порушеннями в контексті інклюзивної освіти.

Список використаних джерел

1. Валько Т. Погляди педагогів з формування уявлень про сім'ю в підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 2020, № 9 (103). С.11-20 URL: <http://repository.sspu.edu.ua/handle/123456789/11221>.

2. Валько Т. І. Уявлення про сімейні стосунки як умова створення своєї власної сім'ї особами з інтелектуальними порушеннями. *Актуальні питання корекційної освіти*. 2020. Т. 2, № 16. С. 46–56. URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/614/579.pdf/>.
3. Демидова Т. А. *Особливості формування уявлень про майбутню сім'ю у старшокласників*: автореф. дис. ... кандидат психол. наук: 19.00.07. Київ, 2003. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/16001/Demydova.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
4. Іваненко А. С. *Формування уявлень про майбутню сім'ю у розумово відсталих підлітків*: автореф. дис. ... кандидат психол. наук: 19.00.08. Київ, 2016. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/14301/Ivanenko.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
5. Миронова С. П. *Корекційна робота у системі освіти дітей з вадами розумового розвитку*: навч.-метод. посібн. Кам'янець-Подільський: Інформ.-вид. відділ Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту, 2005. 164 с.
6. Михальська С.А. Погляди майбутніх спеціальних педагогів на підготовку учнів з інтелектуальними порушеннями до самостійного сімейного життя. *Молодь і ринок*. № 2 (210), 2023. С.63-66. URL: <http://mir.dspu.edu.ua/issue/view/16477/9296>.

References

1. Valko T.I. Pohliady pedahohiv z formuvannia uiaflen pro simiu v pidlitkiv z intelektualnymy porushenniamy [Educators' Perspectives on Shaping Notions of Family among Adolescents with Intellectual Disabilities]. *Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies*. 2020. Vol. (9)103. P. 11-20. URL: <http://repository.sspu.edu.ua/handle/123456789/11221>.
2. Valko T. I. Uiavlennia pro simeini stosunky yak umova stvorennia svoiei vlasnoi simi osobamy z intelektualnymy porushenniamy [Notions of Family Relations as a Condition for Creating One's Own Family by Individuals with Intellectual Disabilities]. *Current Issues in Special Education*. 2020. Vol. 2(16). P. 46–56. URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/614/579.pdf/>.
3. Demidova T. A. *Osoblyvosti formuvannia uiaflen pro maibutniu simiu u starshoklasnykiv [Specifics of Forming Notions about Future Family among High School Students]*. Candidate's Thesis Abstract in Psychological Sciences: 19.00.07. Kyiv. 2003. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/16001/Demydova.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
4. Ivanenko A. S. *Formuvannia uiaflen pro maibutniu simiu u rozumovo vidstalykh pidlitkiv [Formation of Notions about Future Family among Intellectually Challenged Adolescents]*. Candidate's Thesis Abstract in Psychological Sciences: 19.00.08. Kyiv. 2016. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/14301/Ivanenko.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
5. Myronova S. P. *Korektsiina robota u systemi osvity ditei z vadamy rozumovoho rozvytku [Corrective Work in the System of Education for Children with Intellectual Disabilities]*. Teaching-methodological manual. Kamianets-Podilskyi: Inform.-Publ. Dept. of Kamianets-Podilskyi National University. 2005.
6. Mykhalska S. A. Pohliady maibutnykh spetsialnykh pedahohiv na pidhotovku uchniv z intelektualnymy porushenniamy do samostiinoho simeinoho zhyttia [Perspectives of Future Special Education Teachers on Preparing Students with Intellectual Disabilities for Independent Family Life]. *Youth and the Market*. 2023. Vol. (2)210, P. 63-66. URL: <http://mir.dspu.edu.ua/issue/view/16477/9296>.